

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема № 4. Основні принципи та їх специфіка у системі психологічних
знань**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Завідувач кафедри соціології та психології, доктор психол. н., професор,
Євдокімова Олена Олександрівна

Рецензенти:

1. Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов

2. Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор Наталія Мілорадова.

План лекції

Введення

1. Принципи психології.
2. Кількісні та якісні методи в психології.

Рекомендована література (основна, допоміжна), Інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Савчин М.В. Методологеми психології. К. : Академвидав, 2013. 224 с.
2. Максименко С.Д. Генеза становлення особистості. К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. 240 с.
3. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навчальний посібник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів / Корольчук М.С. и др. К.: Ніка–Центр, 2008. 336 с.
4. Гавриловська К. П., Горбунова В. В. Методичні рекомендації з курсу «Методологічні та теоретичні проблеми психології» Житомир, 2014. 35 с.

Допоміжна:

5. Навчальний посібник «Множинність виявлення інтелекту.» Байсара Л.І. Дніпропетровськ: ДНУ. 2010. 96 с.
6. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології: Навчально-методичний посібник. К.: Ніка-Центр. 2003. 204 с.
7. Савчин М.В. Духовна парадигма в психології. – К. : Академвидав, 2013. 218 с.
8. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості. – Київ, 2012. – 605 с.
9. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. – К.: Вища школа, 1979. – 200 с.

Інформаційні ресурси

1. Електронна хрестоматія до курсу.
2. Музика О.Л. Професійно-орієнтовані завдання у системі підготовки студентів-психологів // Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 9-23
http://zu.edu.ua/spf/psihol_vkl.html
4. Електронна версія підручника Носенко Е.Л., Аршава І.Ф., «Сучасні напрями зарубіжної психології». – Дн-ськ: ДНУ. – 2010. – 306 с.
www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pspl/2010_10/501-514.pdf

Текст лекції

Найбільш повне викладення тих методологічних принципів, що були розроблені у радянській психології (які хоча й розроблені на засадах філософії *діалектичного матеріалізму*, але певним чином відповідають і вимогам західної академічної психології, побудованої на принципах *позитивізму*) дає український психолог О. М. Ткаченко. Згідно автора, суб'єкт (людина) взаємодіє з об'єктом (дійсністю) на трьох основних рівнях: *організму, індивіда, особистості*. Ці рівні стають визначальними у тлумаченні методологічних принципів: *детермінізму, відображення, єдності свідомості та діяльності, розвитку, системно-структурного*.

Принцип детермінізму був запропонований С. Л. Рубінштейном у формулюванні «зовнішнє через внутрішнє» (тобто зовнішні причини впливають на людину, лише заломлюючись крізь внутрішні умови); О. М. Леонтьєв його переформулював як «внутрішнє через зовнішнє» (тобто внутрішнє, суб'єкт, діє крізь зовнішнє, й тим себе змінює); О. М. Ткаченко прийняв обидва формулювання як такі, що складають діалектичну єдність.

У формулюванні Рубінштейна головне те, що за внутрішнім як суб'єктом визнається влада самодетермінації (внутрішньої причинної обумовленості психічних явищ); внутрішнє корегує зовнішні впливи, а значить, воно не повністю залежить від зовнішнього, воно має власну сутність, розвивається за власною логікою. Самий принцип був необхідним, щоб вказати на інший тип детермінації у гуманітарному знанні порівняно із знанням природничонауковим, де детермінізм є прямим.

У формулюванні Леонтьєва важливим виявляється вже не те, що внутрішнє (суб'єкт) діє, а те, що через зовнішнє; тут підкреслено, що діяльність слугує засвоєнню індивідом соціально вироблених засобів діяльності, соціалізації особистості.

Ткаченко також не акцентує момент самодетермінації суб'єкта (як чисто психічної детермінації): у нього діє біопсихічна детермінація (на рівні організму,

якому притаманний реактивний характер організації поведінки); соціопсихічна (на рівні індивіда - суб'єкта суспільних відношень у процесі засвоєння готового соціального досвіду); окремий підрівень соціопсихічної (на рівні особистості, котра досягла спроможності до творчості нового соціального досвіду).

Принцип відображення (він походить безпосередньо з ленінської теорії відображення), у найбільш жорсткій формі стверджує, ніби психічне не є саме по собі об'єктивним буттям, а просто віддзеркалює у свідомості буття зовнішнього світу. Згідно цьому принципу всі психічні функції за своєю природою є відображувальними; психічне відображення має сигнальний характер (повідомляє суб'єкта про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних подразників). Жодної внутрішньої (сутнісної) єдності у такій відображувальній системі не передбачено; послідовне застосування цього принципу веде до функціоналізму (напрямку, котрий розглядає психіку-свідомість як засіб адаптації організму до умов середовища, що змінюються. Цей принцип також можна розглянути на різних рівнях суб'єкта. На рівні організму психічне відображення забезпечує життєдіяльність суб'єкта, на рівні індивіда - привласнення соціального досвіду, на рівні особистості - творіння соціально значущих продуктів. Чогось значущого не біологічно або соціально, а просто індивідуально-психічно психічне відображення не дає, бо віддзеркалює воно тільки щось зовнішнє для суб'єкта.

Принцип єдності психіки та діяльності (належить він С. Л. Рубінштейну, але у нього мова йшла про єдність із діяльністю не психіки, а саме свідомості). Згідно цьому принципу психіка являє собою внутрішній план діяльності (життєдіяльності, засвоєння соціального досвіду, його виробництва - відповідно рівням суб'єкта).

У С. Л. Рубінштейна принцип єдності свідомості та діяльності не зводиться до того, що свідомість виступає внутрішнім планом діяльності, повторює її всередині суб'єкта (ідея інтеріоризації); він принципово відрізняє свідомість від діяльності. Єдність їх - це не тотожність. Ця єдність витікає з належності як свідомості, так і діяльності свідомому і діючому суб'єкту. Особистість стає

підставою зв'язку свідомості та діяльності, саме в особистості й особистістю цей зв'язок реалізується (тобто зв'язок свідомості та діяльності виявляється особистісно опосередкованим). Це особистісне опосередкування зв'язку свідомості і діяльності долає функціоналізм: психічні процеси не мають самостійних ліній розвитку, а розвиваються в процесі розвитку особистості.

Якщо в Рубінштейна центральною категорією в розумінні єдності свідомості й діяльності виступає суб'єкт (особистість), то у Леонтьєва на його місце підставлена діяльність; особистісне опосередкування замінене діяльнісним. У Рубінштейна особистості як суб'єкту належить і свідомість, і діяльність; в Леонтьєва і свідомість, і особистість належать до діяльності.

Принцип розвитку в діалектико-матеріалістичному тлумаченні є таким: кожному рівню детермінації відповідає свій тип розвитку (як організм суб'єкт розвивається у процесі визрівання психофізіологічних своїх підструктур, як індивід - у процесі діяльнісного привласнення, як особистість - у процесі перетворюючої діяльності. Разом з тим мається на увазі, що організм, індивіда й особистість також пов'язує між собою певна лінія розвитку - як три послідовні якісні стадії. Цей розвиток не нагадує саморозгортання психічної сутності, воно виявляється похідним від розвитку біологічної та соціальної систем.

Системно-структурний принцип бере психіку як систему взаємопов'язаних елементів; особливий акцент робиться на відкритість системи: взаємодія із біологічною системою (на рівні організму); із соціальною системою (на рівні індивіда); із культурно-історичними цінностями суспільства (на рівні особистості). Застосування даного принципу в радянській психології має ряд особливостей, похідних з певної позитивістської настанови на первинність соціальної системи по відношенню до індивідуальної психіки (котра набуває системних якостей ніби саме від суспільства). Л. С. Виготський (чия ідея про «динамічні смислові системи» спричинила згадану тенденцію), отримав цю настанову, коли вивчав психічні особливості мовлення. Через структурну лінгвістику Ф. де Соссюра він отримав уявлення про мову як про систему знаків, кожен з яких отримує певне значення лише завдяки цілісній системі (котра існує

у певний момент у суспільній свідомості). Наслідком стало уявлення про те, що і свідомість і особистість людини походить від її залучення до актуальної соціальної системи.

Згаданий перелік принципів не є єдино можливим. Сучасна *онтологічно-орієнтована* психологія, засновником якої є С. Рубінштейн, користується іншими принципами побудови психологічного дослідження. Найбільш повний перелік цих принципів наведений київським вченим І. Манохою: *об'єктивності психологічного дослідження, багатомірного і багаторівневого існування предмета психології, дослідження психічних явищ у їх розвитку, творчої самодіяльності, організації розвиваючих та формуючих психологічних впливів.*

Принцип об'єктивності психологічного дослідження вирішує проблему об'єктивного і суб'єктивного у науковому пізнанні. Цей принцип стверджує, що *індивідуальний світ «Я» людини* (предмет психології) існує об'єктивно. Він є цілісним і завершеним у своїй сутності, а тому немає потреби пояснювати психічне через інші («більш об'єктивні») рівні реальності - біологічний або соціальний. Психічне постає як об'єктивне явище, зміст якого завжди є суб'єктивним.

Принцип багатомірного і багаторівневого існування предмета психології вказує на те, що визначення сутності предмета психологічного дослідження можуть стосуватись різних рівнів його існування, але вони мають бути спорідненими і перебувати в певній ієрархії, залежно від змістової ієрархії самих рівнів існування даного явища. Дотримання цього принципу є необхідним у синтетичних дослідженнях на перетині різних галузей науки: філософії, психології, лінгвістики, соціології та ін.

Принцип дослідження психічних явищ у їхньому розвитку базується на розумінні індивідуального світу «Я» особистості (предмета психології) як динамічного явища, яке постійно перебуває у стані зміни. На відміну від принципу розвитку у попередньому переліку, даний принцип передбачає, що психічне явище розгортається з власної сутності, а не є пасивним об'єктом вирішальних для розвитку впливів зовні - з біологічної природи або соціуму.

Принцип творчої самодіяльності (С. Л. Рубінштейн) вказує на основну рушійну силу розвитку індивідуального світу «Я» людини (предмета психології) та на змістовий напрям динаміки психічних явищ. Цей принцип вимагає визнання взаємозалежності буття світу і людини, що утворюються одним і тим же актом творчої самодіяльності, яким особистість включається в світове ціле, яке її охоплює. І. П. Маноха виділила п'ять основних положень, що складають у єдності зміст даного принципу:

- про необхідність включення в об'єктивне буття, котре становить модель конструктивного цілого, елементу творчої конструктивності;
- про те, що об'єктивність суб'єктивного психічного змісту залежить не від того, що він створений об'єктивними факторами, а від того, чи замикається він в самостійну цілісність;
- про визнання акту творчої самодіяльності таким, що має в якості об'єкту самостійний світ (об'єктивне буття) й таким, що вибудовує перед суб'єктом світ у цілісності й завершеності;
- про те, що суб'єкт в актах творчої самодіяльності не лише виявляє себе, але й створюється, визначається;
- про визначення створюваною суб'єктом діяльністю не тільки завершеного її продукту, але й багатства самого суб'єкта.

Творча самодіяльність (як шлях розвитку людини, пов'язаний із внутрішньою детермінацією) є альтернативною до соціалізації, вирішального впливу суспільства.

Принцип організації розвиваючих та формуючих психологічних впливів визначає умови, за яких вплив психолога на психічне явище може дійсно вважатися розвиваючим. Головною умовою для здійснення такого впливу є «змістове співнастроювання» з предметом, з його сутністю, з індивідуальною логікою його розвитку. Також цей принцип визначає необхідний і очікуваний ефект взаємодії психолога із предметом свого дослідження й перетворення.

Теоретичні основи психології утворюють пояснювальні моделі. Ці моделі можуть бути різного рівня узагальнення. Вони можуть охоплювати психічний

світ в цілому, або стосуватись лише певних класів психічних явищ. Методи теоретизації, які застосовуються під час створення цих моделей, повинні узгоджуватися із методологічними принципами (не обов'язково з усіма викладеними вище й тільки з ними - але чітка методологічна визначеність теоретику необхідна). Психологічні теорії мають зворотній вплив на методологію. Коли знайдений пояснювальний принцип виявляється більш широким, ніж теоретичні рамки, в яких його створено, він може поширитися далі й утворити парадигму - принцип, який домінує в науці протягом якогось часу і набуває в цей час методологічного значення. Прикладом парадигми може вважатися, наприклад, лєнінська теорія віддзеркалення, яка заперечувала існування психіки як світу, наділеного самостійною сутністю.

Кількісний та якісний аналіз психічних фактів

Кількісний і якісний аналіз дає змогу вивчати особистість, вдаючись до певного методу дослідження. Кількісний, або варіаційно-статистичний, аналіз полягає в обчисленні коефіцієнтів правильного розв'язування завдань, частоти повторювання відзначеного психічного явища.

Для порівняння результатів досліджень з різною кількістю завдань або різним кількісним складом групи користуються не абсолютними, а відносними, здебільшого відсотковими, показниками.

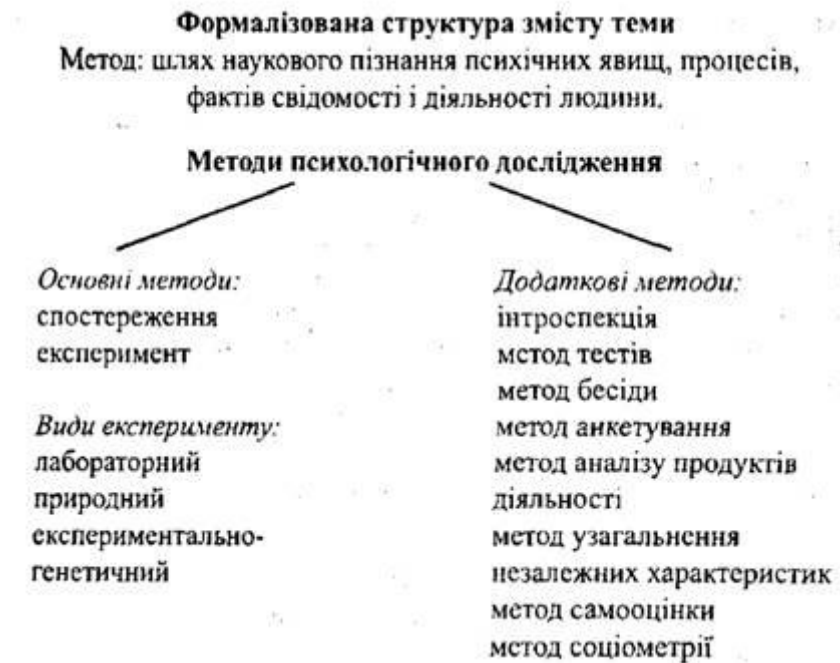
Здійснюючи кількісний аналіз результатів дослідження, найчастіше обчислюють середнє арифметичне показників усіх досліджень того чи іншого психічного процесу чи індивідуально-психологічної особливості. Щоб робити висновки про вірогідність середнього арифметичного, обчислюють коефіцієнт відхилень від нього окремих показників.

Чим менші відхилення показників окремих досліджень від середнього арифметичного, тим більш показовим це є для психологічної якості досліджуваної особистості.

Якісний аналіз здійснюється на базі кількісного аналізу, але до нього не зводиться. Якісний аналіз з'ясовує причини високого чи низького рівня показників, залежність їх від вікових та індивідуальних особливостей

особистості, умов життя та навчання, стосунків у колективі, ставлення до діяльності тощо.

Кількісний та якісний аналіз результатів дослідження є підставою для психологічної характеристики людини та висновків про застосування до неї певних виховних або навчальних заходів.

Психологія особливо чутлива до методологічних проблем.

Психолог стикається з декількома класами психічних феноменів, які уперто відмовляються підкорятися природничій логіці. Позначимо основні проблеми методу в психології.

1. Розроблення власного *методологічного апарату*, вибір наукових методів, виокремлення принципів дослідження.
2. Проблема *адаптації методів*, привнесених з інших наук.
3. Проблема *адаптації зарубіжних психодіагностичних методик* до власного культурного середовища.
4. Проблема *об'єктивності*.
5. Проблема *етики психологічного дослідження*.
6. Проблема підвищення *психологічної освіченості* населення і швидкого застарівання *діагностичних методик*.

Питання до лекції:

Чи завжди застосування методів дослідження повинне ґрунтуватися на певних принципах?

Чи згодні ви з думкою, що неспроможність самоспостереження як методу наукового дослідження виявляється тільки в суб'єктивізмі тлумачення його результатів?

Чи згодні ви з думкою, що експеримент як метод може бути застосований для дослідження будь-яких психічних явищ?

Чи можна за допомогою методу тестів досліджувати психологічні закономірності?

Чи всі сфери психіки людини дають можливість вивчати метод аналізу продуктів діяльності?

Чи згодні ви з думкою, що поділ методів на головні і додаткові ґрунтується переважно на їхніх можливостях охоплювати вивченням більше або менше коло психічних явищ?

Запитання для самостійної роботи

1. Що таке метод наукового дослідження?
2. Які методи належать до групи головних?
3. Які методи належать до групи додаткових?
4. Якими є вимоги до застосування методу спостереження?
5. У чому полягає суть методу експерименту?
6. У чому полягає суть методу тестів?
7. У чому полягає суть методу соціометрії?
8. Що для з'ясування сутності психічних явищ дає кількісний аналіз результатів дослідження?
9. Що для з'ясування психічних явищ дає якісний аналіз результатів дослідження?

Завдання та проблемні ситуації

У чому полягає головна відмінність природного експерименту від

спостереження? У чому виявляються позитивні аспекти першого та другого методу?

Сформулюйте головні вимоги до проведення методу бесіди та анкетування, яких необхідно дотримуватися, щоб забезпечити об'єктивність і надійність результатів дослідження.

У чому полягає коректність тлумачення результатів, отриманих внаслідок застосування тестів?

Які величини необхідно визначати при кількісній обробці даних досліджень і що вони характеризують?